

И.И. Ризаев
Самарқанд давлат архитектура-қурилиш институти
rizaldo@mail.ru

ЖАМИЯТНИ СИНЕРГЕТИК ТАДҚИҚ ҚИЛИШНИНГ МЕТОДОЛОГИК МУАММОЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада XX асрда ўз-ўзини ташкиллаштирувчи тизимларни ўрганувчи синергетиканинг пайдо бўлиши ва фан парадигмасини тамомила ўзгартириб юборганлиги тадқиқ қилинган. Хусусан, беқарорлик, хаос, энтропийлик, флуктуация, ва бифуркация, ижтимоий тизимнинг мувозанат ҳолатидан узоқлашувчи ҳолатлари унинг нормал ҳолати эканлигига эътибор қаратилган ва ижтимоий тизимни системали ўрганишнинг методологик муаммолари баён этилган.

Калит сўзлар: система, структура, элемент, ночизиклилик, спонтан тизим, диссипатив тизим, очиқ тизим, диффуз тизим, интеграция.

И.И. Ризаев
Самаркандский государственный архитектурно-строительный институт
Самарканд, Узбекистан
rizaldo@mail.ru

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СИНЕРГЕТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ОБЩЕСТВА

Аннотация. В этой статье рассматривается возникновение синергетики и парадигмы самоорганизующихся систем в XX веке. Особое внимание уделяется тому, что нестабильность, хаос, энтропия, флуктуация и бифуркация отличаются от баланса социальной системы и методологическим проблемам систематического изучения социальной системы.

Ключевые слова: система, структура, элемент, нелинейность, спонтанная система, диссипативная система, открытая система, диффузионная система, интеграция.

Жамиятга тизим сифатида қараш унчалик узоқ ўтмишга эга эмас. Т.Парсонннинг “Ҳозирги замон жамиятлар тизими” [6;270] китоби 1971 йилда нашр қилинган бўлиб, унда илк бор жамиятни тизим сифатида ўрганиш муаммоси қўйилган эди. Аммо Т.Парсонннинг замонавий жамиятлар тизими фақат Фарбий Европада шаклланганлигини таъкидлаб, дунёнинг бошқа ҳудудларида жамиятлар тизим сифатида шаклланганлигини инкор этади [6; 11].

Бу фикр илгарироқ М.Вербернинг “Протестант этикаси ва капитализм руҳи” асарида янада бўрттирилган ҳолда баён қилинган эди. М.Вербернинг фикрича, рационал фан, мақсадли рационал фикрлаш, тизимли билимлар фақат Фарбда шаклланди ва протестантларнинг рационал этикаси капитализмнинг айнан Фарбда вужудга келишига асос бўлди [4; 594-596].

К.Поппер ўзининг “Очиқ жамият ва унинг душманлари” китобида ушбу фикрни ривожлантириб очиқ жамият тизим сифатида фақат Фарбий Европада шакланганлигини, бундай жамият дунёнинг бошқа жойларида шакланмаганлиги ва шакллана олмаслигини ёзади [8; 619].

А.Стэтс инглиз фельдмаршали бу ғояни абсурдизм даражасига кўтарди ва дунё Буюк Британия ва АҚШ бошчилигида бор бутунликни ташкил этиши керак деб таъкидлади. Жамиятга бундай холизм (юнонча holos-бутун, яхлит) деб аталади [2;368]. (Нега Ўзбекистон бошчилигида эмас деган фикр туғилади) Холизм охири оқибат бутун жаҳон тизими ниқоби остида жаҳонда гегемонлик даъволарини ҳимоя қилади.

Борлиқда тизимлар жудп кўп, жамият қайси тизимлар сирасига киради?

Ҳар қандай тизим яхлит бир бутунликдан иборат бўлмоғи керак. Бўлиниш, фрагментарлик тизимнинг антиподларидир. Жамиятда сиёсат, дин, иқтисод ва ҳоказолар алоҳида мавжуд бўлолмайди. Демак, уларнинг яхлитлиги бир бутунлиги ижтимоий тизимни ташкил этади. Жамиятнинг барча қисмлари, соҳалари, функциялари яхлит тизимни ташкил қилади. Яхлитлик конгломерат эмас. Конгломерат турли элементларнинг бир-бирига боғланмаган йиғиндисидир.

Қисмларни бир-бири билан боғловчи ҳодиса алоқадир. Айнан алоқа (жамиятда ижтимоий ижтимоий муносабатлар) тизимни ташкиллаштирувчи доминант ҳодисадир. Жамиятнинг парчаланиб кетишига йўл қўймайдиган, уни яхлит тизимда сақлаб турадиган, унинг стерженини иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, оилавий, шахслараро, жамоавий, этник, миллий, давлатлараро, халқаро, муносабатлар ҳисобланади. Шунинг учун ижтимоий муносабатлар жамиятнинг тизимни ташкиллаштирувчи элементи деб қабул қилмаганлиги бежиз эмас. Ижтимоий муносабатлар шу сабабдан жамиятнинг интегратив сифатидир. Нега кишилар алоқага киришадилар? Абу Наср Фаробий ёлғиз киши ўз эҳтиёжларини қондиришга қодир бўлмайди, шу сабабли улар алоқаларга киришишга мажбур бўладилар ва бу алоқалар жамиятнинг ўзагини ташкил қилади деб таъкидлаган эди [1;223]. Хулоса шуки, ижтимоий алоқалар жамиятнинг ўз-ўзини ташкиллаштирувчи интегратив структурасидир.

Ҳар қандай тизим ҳар хил қисмлар бирлашмасидан (компонентлардан) ташкил топади, яъни геторген яхлитликдир. Агар, предмет бир хил унсурлардан ташкил топган бўлса, у гомоген яхлитлик дейилади ва тизим бўлолмайди. Жамият геторген қисмлар: фаолият, онг, муносабатлар, қадриятлар, субъектлар; турли соҳалар: иқтисодий, сиёсий, социал, ахлоқий, диний, маънавий; турли тарихий бирликлар: уруғ, қабила, элат, миллат; турли институтлар: давлат, нодавлат ташкилотлари, сиёсий партиялар, уюшмалар; турли синфлар, табақалар, қатламлар, гуруҳлардан иборат тизимдир. Айнан гетерогенликда ривожланиш тенденциялари бўлади, аксинча гомоген яхлитликда ривожланиш юз бермайди. Геторген тизимларгина ўз-ўзини ташкиллаштира олади.

Тизимни таснифлайдиган сифатлардан бири объектнинг структурага эга бўлишидир. “Структура - деб ёзади И.Николов, - тизим қисмларининг муайян ички турғун алоқалари тартибидир” [7;50]. Жамият ҳам муайян қисмлардан иборат бўлиб, улар ўртасида нисбатан турғун алоқалар тартиби мавжуд, улар кўпинча қандайдир шаклда содир бўлади. Бу алоқаларни биз ўз истагимиз билан хоҳлаган вақтда ўзгартира олмаймиз. Ижтимоий структура мураккаб ҳодиса бўлиб, биз бу ҳақда батафсил тўхталамиз.

Жамият очиқ тизим ҳисобланади. Очиқ тизимлар бошқа тизимлар билан модда ва энергия алмашинади. Трансформерлик қобилятига эга бўлади [3;173]. Умуман очиқ тизимлар ривожланиш имкониятига кўпроқ эга бўлади. Чунки, улар бошқа

тизимлар энергияси ва алоқалари эвазига қўшимча самарага эришади. Масалан, жамият табиат моддалари ва энергияси эвазига ўз тараққиётини таъминлайди. Бу борада ёпиқ жамиятнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун К.Поппернинг очиқ жамиятлар фақат Фарб мамлакатларгагина хосдир деган фикри номантиқийдир. Ёпиқ жамият, балки конкрет ёпиқ давлат мамлакат бўлади. Айрим мамлакат ҳукуматлари ўз ҳалқини мустақил эзиш ва талаш мақсадида “ёпиқ эшиклар” сиёсати, изоляциянизм, протекционизм, меркантилизм сиёсатини олиб боришлари мумкин. Аммо алоқаларсиз ҳеч бир тизим яшай олмагани каби ушбу сиёсий режимлар ҳам узоқ яшай олмайди. Масалан, Хитой 1753-йилда “ёпиқ эшиклар” сиёсатини эълон қилиб Фарб давлатлари капиталини киритишга йўл бермади. Аммо 1898-йилда “Очиқ эшиклар” сиёсатига ўтишга мажбур бўлди. Япония ҳам XVII асрдан бошлаб изоляциянизм сиёсатини олиб борди. 1868-1878 йиллардаги “маърифатли инқилоб” (мейдзи революцияси) натижасида очиқ жамиятга айланди. Европа ва АҚШдан янги фан ва технологияни қабул қилиб, дунёдаги ривожланган мамлакатлар орасида иккинчи ўринни эгаллади. Бундан келиб чиқадики, очиқ системалар яшовчан ва ривожланиш имкониятларига кўпроқ эга бўлади.

Жамият диффуз тизимлар қаторига киради. Диффуз тизимлар катта тизимлар бўлиб, алоқалари аниқ чегараланган бўлмайди, тизим ҳадлари қаердан бошланадую, қаерда тугагини аниқлаш қийин. Жамият улкан ва мураккаб тизим бўлиб, унинг қаердан бошланиши ва қаерда тугагини айтиш мушкул муаммо. Бундай мавҳумлик ривожланиш тенденцияларини илмий башорат қилишни қийинлаштиради. Масалан, телефон алоқаси тизими ҳам катта тизим, аммо унинг алоқа технологияси аниқ, чегаралари белгиланган. Шунинг учун диффуз тизимлар сирасига кирмайди. Агарда, битта рақам ўзгартирилса ҳам алоқа ўзгармайди. Аммо, жамият соҳалари, қисмлари, улар ўртасидаги алоқалар, ижтимоий муносабатлар эгилувчанлиги, кенгаювчанлиги, вариативлиги билан ажралиб туради.

Ижтимоий тизим дифференциаллашиб борувчи тизимдир. Аддитив тизимларда эволюция жараёнида қисмлар, функциялар ва алоқалар миқдор ўзгармайди ёки кам ўзгаради. Масалан, одам организмида 3 млн йил ичида янги аъзолар пайдо бўлмади, икки қулоқ тўртта, оёқ саккизта бўлмади. Аммо, жамиятда янги-янги қисмлар ва функциялар пайдо бўлиб, боради ва шунинг эвазига ҳам ўз-ўзидан ривожланади. Ибтидоий жамоа тузумида давлатлар ва табақалар йўқ эди, улар кейинги даврида пайдо бўлди, қулдорлик даврида банклар ва биржалар йўқ эди, улар ўрта асрларда вужудга келди, ўрта асрларда йирик машина ишлаб чиқариш ва йирик компаниялар йўқ эди, улар янги даврда пайдо бўлди ва ҳоказо. Дифференциаллашув фақат янги қисмларнинг пайдо бўлишини англатмайди, балки мураккаблашув жараёнини ҳам таснифлайди. Дифференциаллашув: а) янги шароитга мослашиш; б) янги эҳтиёжларни қондириш; в) ижтимоий яхлитликни сақлаш каби функцияларни бажаради, муҳими ижтимоий тизимнинг ўз-ўзидан тадрижий ривожланиб боришини таъминлайди.

Жамият қанчалик қисмлар ва соҳаларга бўлинмасин у интегратив тизим сифатида яшаб қола олади. Агар қисмлар энергияси миқдори бутуннинг интегратив энергияси миқдоридан ошиб кетса (флуктуация), тизим емирилади. Шунинг учун системологлар (тизимшунослар), тизим доимо қисмлардан улканроқ ва қувватлироқ дейишади. Шунингдек, агар тизимнинг интегратив энергиясидан ташқи таъсир энергияси миқдори ошиб кетса ҳам тизим емирилади. Биринчиси ички гомеостазисни, иккинчиси ташқи гомеостазисни (мувозанатни) бузади.

Интеграция оқибатида қисмларда бўлмаган янги сифат пайдо бўлади. Масалан, кислород ва водород газлардир, улар бирлашганда сув ҳосил бўлиб, ундаги янги сифатлари на кислород, на водород бор. Шунингдек, кишилар жамиятга

бирлашар экан, жамиятда кишиларда бўлмаган янги сифатлар ҳосил бўлади. Масалан, конкрет шахсда давлат йўқ, аммо шахслар давлатга бирлашишлари мумкин. Лекин энди давлат янги ташкиллашма бўлиб, унинг сифатлари конкрет шахслар сифатларидан фарқ қилади (баъзан зид келиб қолади).

Жамиятнинг интегратив сифати эволюция жараёнида кенгайиб борган ва ҳозирда глобал масштабларда амалга оширилмоқда транснационал корпорациялар, Жаҳон бозори, Жаҳон банки, Европа иттифоқи ва ҳоказолар.

Жамият диссипатив тизим [3;53] бўлиб, у на фақат муҳитдан модда ва энергия қабул қилади, балки муҳитга модда ва энергия сочади, тарқатади. Масалан, иссиқхона самараси оқибатида ҳозирда глобал илиқлашув содир бўлиб иқлим ва циклик ўзгаришларга сабаб бўлмоқда. Жамият диссипатив структурага эга бўлиб, олдинги тизимни емириб, хаосдан сўнг ўз-ўзини қайта ташкиллаштира оладиган тизимдир. Биринчи ҳолатда энергия сочиш, иккинчи ҳолатда энергия тўплаш тенденцияси кузатилади. Энергиянинг кучли тарқатилиши оқибатида энтропийлик (тартибсизлик) кучаяди, тизимнинг қаршилиқ кўрсатиш қобилияти сусаяди. Масалан, Темурийлар империясини сақлаш учун жуда катта энергия сарф қилинди, салтанат яхлитлиги учун пассионарийлар ўз бошларини ўзга эллар тўпроғига қўйдилар. Қувват тугади, империя емирилди, уни поссогарийлик қувватини сақлаб қолган шайбонийлар эгаллади.

Жамият субстанционал тизимдир. Носубстанционал системаларда импульс қисмлардан яхлитликка қараб йўналади. Субстанционал тизимларда аксинча импульс яхлитликдан қисмларга қараб боради. Субстанционал тизимлар спонтан ташкиллашади ва ўз-ўзидан ривожланиш қобилиятига эга бўлади [5;176].

Жамият ночизиқли тизимдир. Ночизиқли тизим структурасида турли стоционар, яъни ҳар хил турғун ҳолатлар мавжуд бўлиб, бундай тизимлар истаган йўналиш бўйича ҳаракат қилишлари мумкин. Флуктуатив ёки ташқи таъсир натижасида улар стационар ҳолатдан чиқиб вариатив ҳаракат қилиши мумкин. Бундай тизимлар бир хил шароитда барқарор, бошқа бир вазиятда беқарор бўлишлари, бир ҳолатдан бошқа ҳолатларга ўтиши мумкин. Шунинг учун ҳам уларнинг тенденция йўналишларини аниқ башорат қилиш мушкул. Ночизиқли тизимларда сифат жиҳатдан ҳар хил бўлган муҳолиф бўлган ҳолатлар қисм ва соҳалар бўлиб, улар бир тизим сируктурасида тинч яшай олмайдилар [3;148]. Уларнинг ички зиддиятлари хаосга, хаос эса эски тизимни емирилиб, янги тизимнинг ўз-ўзини ташкиллаштиришига олиб келади.

Спонтан тизимлар ўз-ўзидан ривожланиш тенденциясига эга бўладилар. Эволюционизмга кўра, жамиятнинг пайдо бўлиши меҳнат қуролларининг яратилишидан бошланади, яъни инсон илк бор тош, суяк, ёғоч қуролларга ўтиши билан ўзини ҳайвонот дунёсидан ажратади.

Спонтан пайдо бўлган янги тизим ўз экологик ҳужрасини кенгайтира борди. Дастлабки паллада австралопитеклар, питекантроплар, синантроплар тўдага бирлашиб ғор ва ўнғирларда яшаб овчилик ва термачилик билан шуғулландилар (3 млн. – 100 минг й. аввал). Ўрта палеолитда неандерталлар (100 – 40 й. аввал) кўмиш маросими ва илк диний тасаввурларга бўлдилар. Кейинчалик уруғчиликка ўтдилар, уй-жой, кийим-кечак, ахлоқ (табу) ва санъатнинг илк унсурлари кўзга ташланади. Неолит даврида (м. авв. 6-4 минг й.) деҳқончилик, чорвачилик ва ҳунармандчилик вужудга келди. Тарихий тараққиёт жараёнида ушбу тенденция ривожланиб борди.

Мухтасар қилиб айтганда, синеритик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мураккаб, яхлит, гетероген, органик, диссипатив, очиқ, ночизиқли тизимларда ўз-ўзини ташкиллаштириш имкониятлари юксак бўлади.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Абу Наср Фаробий* Фозил одамлар шахри. Т.: А.Қодирий, 1993.
2. *Афанасьев В.Г.* Системность и общество. М.: Политиздат, 1980.
3. *Василькова В.В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. СПб.: Лан, 1999.
4. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма.// Вебер М. избранные произведения М.: Прогресс, 1990.
5. *Мамджян К.Х.* Введение в социальную философию. М.: Высш. шк., 1997.
6. *Парсонс Т.* Система современных обществ. М.: Аспект-Пресс, 1998.
7. *Николов И.* Кибернетика и экономика. М.: Экономика. 1984.
8. *Поппер К.* Открытое общества и его враги. М.: Прогресс, 1992.

Z. Hamrayeva, O.A. Samadov
O'zbekiston
Samadovortiq19981112@gmail.com

IJTIMOY SOHA IQTISODIYOTI VA UNI RIVOJLANTIRISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ijtimoiy muammolar, ularning amaldagi yechimlari va hozirgi kundagi yechimlari haqidagi izlanishlarni o'zida ifoda etadi. Ijtimoiy sohaning davlatimiz siyosatidagi muhim o'rnini haqida fikrlar keltiriladi.*

Kalit so'zlar: *Raqamli iqtisodiyot, xo'jalik faoliyati, yalpi ichki mahsulot, aholi ijtimoiy qatlamlari, ijtimoiy soha, ta'lim sohasi, sog'liqni saqlash, ijtimoiy tenglik, yangi ish o'rinlari, xarajatlar sarfi, ijtimoiy soha xarajatlari.*

So'nggi yillarda respublikamizda hududlarni umumiy tarzda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini yo'lga qo'yish, aholining turmush tarzini tubdan yaxshilash, turmush darajasida sezilarli ijobiy o'zgarishlarga erishish bo'yicha izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ushbu maqsadda hududlarni kichik qismlarga bo'lib ishni tashkil etish tizimining joriy etilganligi xalq bilan to'g'ridan to'g'ri muloqotning yo'lga qo'yilishiga imkon yaratdi. Respublikada iqtisodiyot barqaror o'sishini ta'minlashga va aholining farovonlik darajasini oshirishga, yoqilg'i-energetika resurslariga bo'lgan talab-ehtiyojni uzluksiz qanoatlantirishga qaratilgan neft-gaz, elektr energetika, ko'mir, kimyo, qurilish industriyasini rivojlantirishning uzoq muddatli strategiyasi amalga oshirilmoqda. Dunyo miqyosida o'z o'rnimizni topish, rivojlangan mamlakatlar qatoriga qo'shilish uchun eng asosiy e'tibor ta'lim va sog'liqni saqlash sohaslariga qaratilishi shubhasiz. Hozirgi kundagi eng muammoli tomonimiz ham ta'lim olish maskanlarini yuqori darajadagi innovatsion texnologiyalar bilan ta'minlay olmasligimizdir. Yaponiya yoki boshqa ilg'or mamlakatlar ta'lim sohasiga e'tibor bersak, yuqori darajadagi innovatsion texnologiyalar bilan jihozlanganidir. Shu tarzda boshqa innovatsion raqamli texnologiyalar bilan ta'minlanishi kerak bo'lgan tarmoqlarni ko'rib chiqamiz.

Ta'lim –yuqoridagilarga qo'shimcha qilgan holda va eng asosiy sohalardan biri bo'lganligi sababli har bir shahar , viloyat , tumanlardagi o'quv maskanlari zamon talabiga to'la javob beradigan texnologiyalar bilan jihozlanmaganligi

- Sog'likni saqlash – yuqori darajadagi malakali doktorlar va davolash uskunalarning faqat shahar viloyat yoki tuman markazlaridagina mavjudligi chekka hududlarda esa bu boradi olib borilayotgan ishlar anchayin sustligi kuzatish mumkin.